

سخنرانی‌های گروه کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار ایرانی در دومین همایش ملی ایران‌شناسی

غلامرضا عزیزی*

از ۳۰ آذر تا ۳ دی ۱۳۸۳ دومین همایش ملی ایران‌شناسی در تهران برگزار شد. در این همایش سخنرانانی از داخل و خارج از کشور در یازده گروه ادبیات ایران، اقتصاد ایران، باستان‌شناسی ایران، تاریخ و جغرافیای ایران و جغرافیای تاریخی و تاریخ محلی، تاریخ علم و تعلیم و تربیت در ایران، زبان‌های ایرانی و زبان‌شناسی ایران، فرهنگ عامه و مردم‌شناسی ایران، فلسفه، کلام و معارف اسلامی ایران، سیاست، مدیریت و روابط بین‌المللی ایران، کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار ایرانی و هنر ایران به بحث و بررسی مباحث ایران‌شناسی در حوزه‌های یاد شده پرداختند.

شایان ذکر است که فراخوان‌های قبلی، از دو همایش سخن می‌گفتند: «سلسله همایش‌های بررسی پیشینه ایران‌شناسی و دستاوردهای آن تا امروز» (که قرار بود در ۱۶ قلمرو و گروه علمی برگزار شود) و «نخستین همایش ملی جلوه‌های فرهنگی و تمدنی ایران زمین در آینه استان‌های کشور» (این همایش نیز قرار بود در ۶ گروه تاریخ

* دبیر علمی گروه کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار ایرانی

ایران استان، زبان و ادب فارسی در استان، صنایع دستی شاخص استان، تاریخ اقتصاد استان، دستاوردهای کاوش‌های باستان‌شناسی در استان و ایران در قصه‌های محلی استان‌ها برگزار شود).

به هر روی این دو همایش در یک زمان به صورت دومین همایش ملی ایران‌شناسی برگزار شد و همانگونه که پیش از این اشاره گردید، یکی از گروه‌های یازده‌گانه این همایش، گروه کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار ایرانی بود. سخنرانی‌های این گروه در ۵ نشست^۱ که در روزهای اول و دوم دی‌ماه ۱۳۸۳ برگزار گردید، ارائه شد.

نخستین سخنرانی توسط رضا فراستی مدیر اطلاع‌رسانی مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران^۲ انجام شد. در این سخنرانی با عنوان «پژوهش در قباله‌های ازدواج در دوره قاجاریه» ۴۲ قباله ازدواج تک‌برگی یا لوله‌ای موجود در مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، مربوط به سال‌های ۱۲۱۳ تا ۱۳۲۴ ق که از دیدگاه و منظر سندشناسی بسیار مهم هستند مورد بررسی قرار گرفت.

سخنران، نخست متن قباله‌های ازدواج را از لحاظ ساختار و از دید سندشناسی به چهار قسمت مقدمه، موضوع، صداق و خاتمه تقسیم کرد و به شرح مشخصات هر قسمت، از جمله آغاز قباله، چگونگی نوشتن مشخصات زوجین، تاریخ وقوع ازدواج و غیره پرداخت و سپس به حواشی اسناد (مهر، امضا، توضیح عاقد و شهود مطالب مندرج در ظهر اسناد...) اشاره کرد.

سخنران سپس به حاشیه‌پردازی و تذهیب در قباله‌های ازدواج مورد بررسی، اشاره کرد و بیان داشت که جز از یک مورد، بقیه قباله‌ها دارای تزئین هستند و این تزئینات طیف متنوعی از تزئین ساده تا تزئین‌های فاخر را در بر می‌گیرد. وی همچنین به بیان چگونگی و چرایی استفاده از خط‌ها و رنگ‌های مختلف پرداخت. خط‌هایی که این قباله‌ها با آنها نوشته شده عبارتند از ثلث، رقاع، نستعلیق و شکسته نستعلیق. همچنین اشاره شد که در بسیاری موارد ترکیبی از چند خط در یک قباله مشاهده شده است. گرچه عنوان سخنرانی با توجه به اینکه تنها ۴۲ قباله موجود در مؤسسه یاد شده مورد بررسی قرار گرفته بود، کلی به نظر می‌رسید، اما حاضران در جلسه، اینگونه پژوهش‌ها را پرفایده ارزیابی کردند.

سخنران بعدی خانم دکتر صغری اسماعیلی^۳ عضو هیأت علمی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری بود. سخنران در آغاز، هدف خویش را مقایسه اسناد صفویه و

مغولان هند اعلام کرد و افزود که این اسناد بر اساس موضوع و روش نگارش به سلطانیات، دیوانیات و اخوانیات تقسیم می‌شود. وی این چنین ادامه داد که هرچند نظام دیوان‌سالاری سلسله صفویه و مغولان هند از تیموریان نشأت گرفته، اما بررسی این اسناد نشانگر تفاوت‌هایی در عملکرد و مراحل تهیه اسناد، علامت‌های تصدیق و اصطلاح‌های دیوانی است. از طرفی دیگر مطالعه اسناد و نامه‌های تاریخی، شامل اسناد دولتی، پروانچه، فرمان، تعلیقه، نشان، مثال، ارقام و غیره که به منظور اموری از جمله انتصاب، پاداش، مجازات و معافیت مالیاتی صادر می‌شد، اطلاعات ارزشمندی درخصوص اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی به دست می‌دهد.

از دیگر موارد مطرح شده، استفاده از نشانه‌های خاص از جمله طغرا و سرنامه در سندنویسی است، نشانه‌هایی که گذشته از کارکرد اولیه، موجبات شناسایی اسناد اصلی از اسناد جعلی را فراهم می‌آورند. سخنران در پایان نتیجه گرفت که هم صفویه و هم مغولان هند دارای نظام وسیع، منظم و پیشرفته دیوان‌سالاری و اداری بوده‌اند و گرچه منشأ نظام اداری در این دو سلسله مشترک بود، اما در مقام مقایسه، نظام اداری صفویه بسیار پیچیده‌تر از نظام اداری مغولان هند بود و فرآیند تهیه فرامین صفوی در مدت زمان طولانی‌تری انجام می‌شد.

شایان ذکر است که این سخنرانی براساس مقایسه اسناد موجود در آرشیوهای مختلف ایران و هند، از جمله سازمان اسناد و کتابخانه ملی، موزه ملی ایران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه و موزه ملی ملک و آرشیو اسناد ملی هند در دهلی، بمبئی، حیدرآباد و مرکز مطالعات پیشرفته تاریخی دانشگاه علیگر و کتابخانه مولانا ابوالکلام آزاد سامان یافته بود.

سخنران بعدی پروفیسور دکتر عزالدین گسوس (Azeddine Guessous) استاد تاریخ^۴ در دانشکده ادبیات دانشگاه شعیب الدکالی در شهر الجدیده بود. وی مقاله خویش را تحت عنوان «اهمیت آثار سیاسی اسلامی در مطالعه تاریخ ایران در دوره ساسانیان» به زبان عربی ارائه و در پایان خلاصه‌ای از مقاله را به زبان انگلیسی بیان کرد.

این سخنرانی درواقع پیرامون بخشی از آثار و کتب تاریخی و سیاسی دوره اسلامی بود که به تاریخ ایران در دوره ساسانیان نظر داشته است؛ آثاری از قبیل نوشته‌های ثعالبی، جاحظ، طرطوسی، یعقوبی، طبری و مسعودی.

پروفسور گسوس سپس بحث خویش را در سه مبحث جایگاه ساسانیان در تاریخ و تمدن‌های گوناگون، جامعه سیاسی در دوران ساسانیان، سیاست حاکمان در قبال ملت و مردم پی گرفت و به اهمیت آن دسته از منابع دوره اسلامی که تاریخ ساسانیان در آنها مورد توجه قرار گرفته، اشاره و بر این نکته تأکید کرد که چون این آثار در قالب ادبی نگاشته شده است باید دیگر بار و با نگاهی نقادانه و از چشم‌اندازهای متفاوت (مثلاً بررسی مقایسه‌ای) به این آثار نگریست.

در خاتمه سخنران از نسخه‌های خطی بسیار مهم منتشر نشده دوران اسلامی موجود در مراکش و همچنین از ایرانیانی که به مراکش رفته و در آنجا سکونت یافته و تفکر ایرانی را گسترش داده‌اند یاد کرد.

سخنران بعدی خانم دکتر شفق علی بلگی عضو آکادمی علوم ملی جمهوری آذربایجان، انستیتوی شرق‌شناسی بود و موضوع سخنرانی ایشان: «کلمات متضاد در دیوان فارسی فضولی بغدادی» در این سخنرانی قسمتی از ویژگی‌های زبانی دیوان فارسی فضولی مورد بحث قرار گرفت: کلمه‌های متضاد در این دیوان که زیبایی خاصی به شعر فضولی بخشیده است. وی سپس این کلمات را در دو گروه کلمات متضاد یک‌ریشه‌ای (مرد - نامرد، دانا - نادان) و کلمات متضاد با ریشه متفاوت جای داد.

این کلمات به صورت‌های فعل (جفاکنی - جفانکنی)، اسم (هجر - وصل)، صفت (تازه - کهنه) و ضمیر (این - آن) در شعر فضولی به کار رفته است. وی همچنین سه ویژگی دیگر را برای کلمه‌های متضاد به کار رفته در دیوان فارسی فضولی به شرح زیر ذکر کرد:

- این کلمات دارای موضوع‌های مختلف است و عناصری از جمله انسان، حیوان، امور معنوی و طبیعی را در بر می‌گیرد.

- فضولی در به کار بردن طرفین متضاد بسیار ماهرانه عمل کرده است. مثال:

دور برعکس مراد است از آن می‌طلبم ز وصال تو فراق و ز فراق تو وصال بدینسان نخستین نشست گروه کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار ایرانی با یک سخنرانی شنیدنی به پایان رسید؛ هرچند به نظر می‌رسد بهتر بود این سخنرانی در گروه ادبیات فارسی ارائه می‌شد.

نشست دوم گروه از ساعت ۱۴-۱۶ همان روز با ۴ سخنرانی برگزار شد. سخنران نخست خانم دکتر ناهید بنی اقبال،^۵ رئیس کتابخانه فرهنگستان زبان و ادب فارسی

بود که موضوع سخنرانی ایشان به «طرح ایجاد مرکز اطلاع‌رسانی بیرجندشناسی» اختصاص داشت. وی در آغاز ضمن اشاره به اهمیت اطلاع‌رسانی و گردآوری اطلاعات، به ضرورت تمرکز واحدهای تخصصی گردآوری و اشاعه اطلاعات اشاره کرد؛ امری که ضمن جلوگیری از انجام پژوهش‌های مکرر موجبات گردآوری و ساماندهی نتایج پژوهش‌ها را نیز در پی خواهد داشت و از طرف دیگر نیازهای پژوهشی آینده را نیز رفع خواهد نمود. خصوصاً اگر این پایگاه‌های تخصصی در مناطق کشور ایجاد شود موجبات قدرت پژوهش در منطقه را فراهم آورد و نقاط قوت و ضعف هر منطقه را نشان خواهد داد.

سپس وی به بیان کوشش‌های انجام شده در گردآوری اطلاعات مربوط به بیرجند (شامل کتاب، مقاله، پایان‌نامه، نقشه و غیره) پرداخت و موارد مورد نیاز برای تأسیس مرکز بیرجندشناسی (ساختمان، تجهیزات و اختصاص بودجه مورد نیاز گردآوری و تکثیر منابع) را ذکر کرد و در ادامه افزود که نتایج حاصله از ایجاد این مرکز تدوین کتاب کتاب‌شناسی بیرجند، تهیه CD اطلاعات مربوط به بیرجند، ایجاد بانک اطلاعات مشاهیر و فرزندان با معرفی‌های لازم از شخصیت‌ها و آثار و تأثیرات آنها بر فرهنگ و تمدن منطقه، تدوین تاریخ مفصل بیرجند و منطقه براساس اطلاعات منابع موجود و دسترسی به تمامی این فعالیت‌های اطلاعاتی در سراسر دنیا از طریق شبکه اینترنت و سایت مخصوص بیرجندشناسی تحت «وب» است. در پایان وی افزود که این مرکز باید دارای متولی دولتی باشد تا بتواند راهبری این مجموعه را تحت حمایت دولت و هرچه قانونمندتر برعهده گیرد.

سخنران بعدی دکتر توفیق سبحانی، «معرفی یک نسخه ارزنده خطی» را موضوع سخن خویش قرار داده بود. نسخه خطی مورد نظر دکتر سبحانی دارای ۳۹ برگ (۷۸ صفحه) است که ابتدا و انتهای آن افتاده است، اما براساس شواهد، ایشان این چنین نظر می‌دهند که این نسخه کم‌حجم جزئی از یک اثر حجیم و مربوط به سده هفتم هجری بوده است.

از مواردی که موجب اهمیت دو چندان این نسخه می‌شود یکی این است که ۷۶ بیت اشعار مربوط به رشید و طواط، منوچهری و سنایی که در این جنگ آمده در دیوان شاعران یاد شده موجود نیست. از سری دیگر، اشعار این جنگ اعراب‌گذاری شده است و این امر می‌تواند برای زبان‌شناسان تاریخی از نقطه نظر چگونگی تلفظ کلمات در

سده هفتم هجری جالب و حائز اهمیت باشد.

عنوان سخنرانی بعد از خانم نینا واسیلیوا (Nina Vasilieva)، به زبان انگلیسی، «طرح‌های سِر روبرت کِرپرتر از یادمان‌های هخامنشی و ساسانی» بود و تصویرهایی که کِرپرتر هنگام مسافرت با هیأتی روسی به ایران در اوایل سده نوزدهم از آثار باستانی تخت جمشید و پاسارگاد و کتیبه‌ها و حجاری‌های ساسانی در نقش رستم، نقش رجب و طاق بستان کشیده است.

از ویژگی‌های طرح‌های کِرپرتر، که موجب اهمیت آنها شده این است که حجاری‌ها و کتیبه‌های هخامنشی و ساسانی در وضعیتی بسیار بهتر از امروز ثبت شده‌اند. از طرف دیگر این آثار از زاویه دید محققان رشته تاریخ هنر نیز مهم و قابل بررسی است. ویژگی دیگر این تصویرها، واقع‌گرایی و دقت بسیار در کشیدن این طرح‌ها است.

شایان ذکر است که تاکنون تصاویر این طرح‌ها که به کتابخانه عمومی سن پترزبورگ اهدا شده و اکنون در مجموعه آرمتاژ (Hermitage) نگهداری می‌شود منتشر نشده، اما آنگونه که خانم واسیلیوا در سخنرانی خویش اظهار داشت این مجموعه به دست وی در حال آماده‌سازی برای چاپ است.

سخنران بعدی خانم دکتر افسانه خاتون‌آبادی، استادیار زبان و ادبیات فارسی، «بررسی آثار و احوال پروفیسور دکتر فیلیپ جی کرین بروک» (Philip G. Kreyenbroke) را موضوع سخنرانی خویش قرار داده بود. تحقیقات پروفیسور کرین بروک در زمینه زبان‌های ایرانی میانه و جدید، دین زردشتی و کتاب اوستا، فرهنگ شفاهی ایران در زبان‌های ایرانی، روش‌های جدید مطالعه ادبیات ایرانی، گویش بلوچی، فرهنگ عامه، فرهنگ و هویت کردی و برخی فرقه‌های مذهبی ناحیه کردستان بوده است.

سخنران، آثار پروفیسور کرین بروک را در سه گروه کتاب، مقاله و بررسی آثار دیگران مورد بررسی قرار داد. همچنین در این سخنرانی تاریخچه مختصری از دانشگاه جرج آگست در آلمان ارائه گردید. دکتر خاتون‌آبادی ضمن اشاره به اهمیت آگاهی از حجم عظیم فعالیت هریک از مستشرقین که سال‌ها برای شناخت و معرفی فرهنگ و تاریخ ایران تلاش کرده‌اند، اطلاع‌رسانی در این خصوص را از دو جنبه حائز اهمیت دانست: نخست آنکه ارج نهادن به کوشش این ایران‌شناسان موجبات دلگرمی بیشتر آنها و سایر خاورشناسان را فراهم خواهد آورد و دو دیگر آنکه دانش‌پژوهان ایرانی را

با این افراد و پژوهش‌های آنان بیشتر آشنا خواهد کرد و موجبات ادامه مطالعات خاورشناسان و شرق‌شناسان را توسط پژوهندگان ایرانی فراهم خواهد آورد.

نخستین سخنران نشست سوم، دکتر خسرو خوانساری، محقق و پژوهشگر، سخنرانی خویش را با عنوان «شرح حال و آثار دکتر آلفونس گابریل، محقق ایران‌شناس اتریشی» ارائه کرد. دکتر آلفونس گابریل پزشک، کویرشناس، جغرافی‌دان و ایران‌شناس اتریشی از معدود پژوهندگانی است که به کویر مرکزی ایران مسافرت کرد و به مناطقی رفت که تا آن زمان هیچ فرد اروپایی به آنجا نرفته بود. وی سه بار به همراه همسرش به دست نیافتنی‌ترین مناطق کویری ایران رفت. حاصل این سفرهای اکتشافی انتشار بیش از ۳۰ جلد کتاب و مقاله بود که هنوز هم منابع درخور توجهی درخصوص کویرهای ایران هستند. دکتر گابریل گذشته از بررسی جنبه‌های جغرافیایی و تاریخی کویرهای ایران، تحقیقات مردم‌شناختی مفصلی نیز در خصوص ساکنان مناطق کویری و فرهنگ آنها انجام داده و در تحقیقاتش توجه ویژه‌ای به سیاحان قبل از خود، که از ایران عبور کرده بودند، نشان داده است.

وی در تحقیقات خویش از بی‌آب و علف‌ترین بیابان‌ها گذشت و کویر لوت را مورد تحقیق و بررسی قرار داد. وی پس از سه سفر اکتشافی در ایران، به وین رفت و تا پایان عمر به تدوین آثار و تدریس در دانشگاه پرداخت.

پروفسور دکتر فرید الاکبروف (Prof. A. Farid Alakbarow) مدیر دیپارتمان نسخه‌های خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان^۷ سخن خویش را به موضوع «کتاب ارواح الأجساد، تألیف شمس‌الدین کاشانی نسخه منحصراً بفرد خطی فارسی در علم پزشکی» اختصاص داده بود. این متن که توسط شمس‌الدین بن کمال‌الدین کاشانی نگاشته شده، از جمله نسخه‌های خطی ارزشمندی است که در دیگر مجموعه‌های شناخته شده، نسخه‌ای شناخته نشده است.

کتاب ارواح‌الاجساد به زبان فارسی نگاشته شده و دارای ۳۴ فصل و هر فصل آن نیز دارای چند باب است. در ادامه سخنران به بیان ویژگی‌های نسخه مورد نظر پرداخت و گفت که مطالب این کتاب بر کاغذ اروپایی کرم رنگ که مقداری ضخیم و دارای فیلیگران بوده، و به خط نستعلیق نگاشته شده است. متأسفانه از آنجا که این نسخه فاقد صفحه‌های آغازی و پایانی است نمی‌توان تاریخ نگارش آن را به درستی تعیین نمود اما با توجه به موارد ذکر شده و ویژگی‌های نسخه احتمالاً این متن در سده هفدهم

میلادی نگارش یافته است.

سخنران بعدی دکتر اصغر دلبری پور بازنشسته (عضو هیئت علمی) و رئیس سابق کتابخانه مرکزی دانشگاه تبریز^۸ بود که «گزارشی از نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های ترکیه» را به اطلاع حاضران در جلسه رساند. وی نخست اشاره کوتاهی به تاریخ کتابخانه در ترکیه نمود و گفت معمولاً آغاز این تاریخ را با تأسیس امپراتوری عثمانی هم‌زمان می‌گیرند. دوره‌ای که در آن کتابخانه‌ها یا وابسته به دیوان و یا در بطن مساجد، مدارس و تکایا بوده‌اند و به گردآوری نسخه‌های خطی در کتابخانه‌ها توجه ویژه داشته‌اند. این امر در دوره‌های بعد نیز ادامه داشت و به این ترتیب بر شمار نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های ترکیه افزوده می‌شد.

گرچه در تعیین شمار کتاب‌های خطی موجود در ترکیه راه اغراق و افراط گرفته شده است، ولی بنا به نظر دکتر دلبری پور شمار این نسخه‌ها از دویست و پنجاه هزار نسخه کم‌تر نیست و اگر به این مجموعه رسائل را هم بیفزاییم این تعداد به پانصد هزار نسخه بالغ می‌شود؛ البته نسخ عربی، بخش عمده این آثار را به خود اختصاص داده (حدود دوسوم) اما شمار نسخه‌های خطی فارسی نیز قابل توجه است.

نسخه‌های خطی فارسی که در ۱۱۴ کتابخانه ترکیه نگهداری می‌شوند و شمارشان بین بیست تا بیست و پنج هزار نسخه تخمین زده شده یا توسط ترکان پارسی‌گو و در سرزمین خودشان پدید آمده‌اند و یا اینکه از راه‌های گوناگون از ایران خارج شده‌اند. وی در ادامه سخنانش افزود که علی‌رغم تلاش کتابشناسان ترک و خارجی و فعالیت سازمان‌هایی از قبیل «مرکز تهیه فهرست مشترک آثار خطی ترکیه» هنوز نمی‌توان گفت که ترکیه در تهیه و تدوین فهرست نسخ خطی موجود در کتابخانه‌هایش موفق بوده است.

از دیگر مباحث مطرح شده در سخنرانی ایشان، لزوم ایجاد مرکزی برای تهیه فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه بود.

آخرین سخنران این نشست پروفسور دکتر شاهین فاضل،^۹ مدیر شعبه منبع‌شناسی دانشگاه علمی تاریخ آکادمی ملی جمهوری آذربایجان موضوع سخن خویش را - که به زبان فارسی ارائه شد - به «نکاتی چند پیرامون دو سند متعلق به ایران، محفوظ در موزه تاریخ جمهوری آذربایجان» اختصاص داد.

این دو سند، دو عقدنامه از دوره قاجار است که نخستین آنها مربوط به شاهزاده

مشهور قاجار، عباس میرزا، و تاریخ آن ۱۲۱۷ ق است. سند دوم نیز عقدنامه‌ای است مربوط به تاریخ ۱۲۵۵ ق که به نور جهان بیگم دختر شاهزاده حیدر میرزا از سلسله صفوی مربوط می‌شود.

در ادامه، سخنان ضمن برشمردن مطالبی درخصوص عباس میرزا مشخصات فیزیکی سند، ساختار و مواردی دیگر از این دست را شرح داد.

نشست چهارم، با سخنرانی خانم آیدا پاشایوا (Aida Pashayava) از آکادمی ملی علوم جمهوری آذربایجان، انستیتو نسخه‌های خطی بعد از محمد فضولی^{۱۰} تحت عنوان «افصح‌الدین هدایت و نسخه خطی او» به زبان انگلیسی ارائه شد. وی در آغاز اعلام کرد که بیش از هزاران نسخه خطی به زبان‌های مختلف در مؤسسه ذکر شده نگهداری می‌شود که قسمت عمده آن به زبان ترکی و متعلق به سده‌های ۱۵ و ۱۶ میلادی است. از جمله نسخه‌های خطی موجود در این مؤسسه دیوان شعری است از «امیر افصح‌الدین هدایت‌الله بیگ» که ظاهراً در زمان حکومت آق‌قویونلو فردی شناخته شده و دارای منصبی نظامی - سیاسی (امیر‌الأمرائی) و معاصر اوزون حسن و فرزندش خلیل میرزا و سلطان یعقوب بوده است. نخستین آگاهی‌ها درباره او و نمونه‌ای از اشعارش را جلال‌الدین دوانی (سده پانزدهم) ارائه کرده است، اما همچنین از چهار نسخه دیوان او که در دویلین، لندن، استانبول و کرمان نگهداری می‌شود می‌توان اطلاعاتی، هرچند اندک، درباره او به دست آورد. شایان ذکر است که از بین چهار نسخه ذکر شده، قدیمی‌ترین و کامل‌ترین آنها نسخه‌ای است که در کرمان نگهداری می‌شود. خانم پاشایوا در ادامه به ویژگی‌های نسخه‌های موجود از دیوان هدایت اشاره کرد و گفت که اشعار دیوان وی شامل غزلیات، مثنوی، مناجات، توحید، مدح و مُخَمَّس است. سخنران بعدی دکتر عالم خان کوچروف^{۱۱} استاد دانشگاه دولتی تاجیکستان درباره «نگاهی به تاریخ نقد متن» سخن گفت. وی در آغاز به رشته متن‌شناسی به‌عنوان رشته‌ای قدیمی و مستقل در کنار ادبیات اشاره و توجه حاضران را به پیشینه تاریخی نقد متن در ایران و تاجیکستان معطوف کرد و از نخستین کوشش‌های ایرانیان درخصوص نقد متن سخن گفت و به گردآوری و استنساخ اوستا و متون نوشته شده در دوره ساسانی اشاره کرد و از آشنایی ویراستاران ایرانی با روش‌های کار یونانیان در گردآوری و تطبیق متون سخن گفت.

وی در ادامه به روند تصنیف، تنظیم و گردآوری انتقادی آثار در دوران پس از اسلام

در ایران پرداخت و از جمله به گردآوری تاریخ بلغمی و فعالیت‌های بایسنغر و گردآوری کتاب‌های مختلف در زمان او اشاره کرد.

ادامه سخن دکنر کوچروف مربوط به شیوه تاریخی - قیاسی نقد متن و انواع نسخه‌ها و متن‌شناسی نسخه‌های ادبی بود. وی سپس ضرورت نمایان ساختن فعالیت متن‌شناسان ایرانی و تاجیک و بخصوص متفکران فارسی زبان دوره قرون وسطی را یادآور شد؛ زیرا به زعم او تاریخ نقد متون ادبیات خاور نزدیک به شیوه‌ای بایسته و ضروری آموخته نشده است.

سخنران بعدی دکتر سید محمد باقر کمال‌الدینی، استادیار دانشگاه پیام نور^{۱۲}، «کهن‌ترین نسخه دیوان حافظ» را به عنوان موضوع سخنرانی خویش برگزیده بود. وی نخست به این نکته اشاره کرد که مطالعه، تحقیق و تصحیح متون نظم و نثر به پایان نخواهد رسید، زیرا در هر زمان این امکان وجود دارد که نسخه‌های قدیمی‌تر و باارزش‌تری از آن متون یافت شود. وی در ادامه افزود که در یکی از کتابخانه‌های تاجیکستان نسخه‌ای کهن از دیوان حافظ را دیده است. وی افزود: به باور اکثر پژوهشگران معتبرترین چاپ دیوان حافظ، چاپ قزوینی و غنی است و قدیمی‌ترین نسخه مورد استفاده آنان در سال ۸۲۷ ق استنساخ شده، اما دستنویسی از حافظ که در بالا به آن اشاره شد و از آن با عنوان نسخه تاجیکستان یاد شد، مربوط به سال ۸۰۷ ق است.

این نسخه در حاشیه کلیات عیید زاکانی در ۱۶ ورق (به ابعاد ۱۶×۱۹ سانتی‌متر) نوشته شده و شامل ۴۱ غزل و ۲ قطعه است و به نظر می‌رسد قدیمی‌ترین دستنویس دیوان حافظ باشد یا دست کم می‌توان این نسخه را به عنوان یک نسخه بسیار قدیمی دیوان حافظ دانست. وی سپس به غزل‌های اول این نسخه اشاره نمود و برخی اختلاف‌های آن را با نسخه‌های دیگر حافظ برشمرد.

آخرین نشست گروه کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی، در ظهر چهارشنبه با ۵ سخنرانی برگزار گردید؛ این نشست از منظر شمار سخنرانی‌ها، از ۴ نشست قبلی پربارتر بود.

نخستین سخنران، دکتر نصیب گویوشوف (Dr. Nasib Geyushov) کارشناس ارشد انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان بود که سخن خویش را به زبان فارسی با عنوان «نگاهی به تحقیق آثار خطی فارسی در باکو» ارائه کرد. وی با اشاره به نقش و جایگاه کتب خطی در تاریخ و تمدن اسلامی و سهم ارزنده

ایران در رواج میراث خطی مسلمین افزود که زبان فارسی در ایجاد و تکامل آثار علمی و ادبی در جهان اسلام، پس از زبان عربی دومین جایگاه را به خود اختصاص داده است تا جایی که بیش از دویست و پنجاه هزار نسخه خطی فارسی در کتابخانه‌ها، موزه‌ها و گنجینه‌های جهان نگهداری می‌شود. البته باید در نظر داشت که هنوز شمار قابل توجهی از نسخه‌های خطی فارسی فهرست‌نویسی نشده است و از سوی دیگر، شمار قابل توجهی از اسناد و مدارک و نسخه‌های خطی ایران در گوشه و کنار جهان و در مجموعه‌های خصوصی پراکنده شده و به همین دلیل اطلاعات دقیق درباره شمار کلی و مشخصات میراث خطی ایران در دست نیست.

وی سپس به مجموعه فارسی موجود در انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان که شمار آن به ۱۲ هزار نسخه اسناد، آثار و کتب خطی فارسی می‌رسد، اشاره کرد و افزود شمار کلی اسناد و کتب عربی، فارسی و ترکی این مخزن ۴۵ هزار نسخه است و این در حالی است که در زمان حکومت استالین و تحت شعار «مبارزه با فرهنگ ضد کمونیستی»، هشتاد درصد آثار خطی و میراث اسلامی باکو از بین رفته است.

در ادامه وی به شرح فعالیت‌های انجام گرفته در این انستیتو اشاره کرد و آنها را در ۶ گروه جای داد:

- فهرست‌نویسی (تهیه و تدوین و چاپ فهرست نسخ خطی)؛
- تهیه و تنظیم متون انتقادی آثار ادبی؛
- ترجمه برخی آثار خطی فارسی به ترکی آذری؛
- تحقیق در زمینه نسخه‌شناسی و کتاب‌آرایی؛
- تهیه و چاپ دو جلد فهرست نسخ خطی فارسی با مشخصات کامل؛
- تهیه و تنظیم متون انتقادی شاعران ایران و جمهوری آذربایجان.

وی همچنین در ادامه افزود که هرچند در زمینه تهیه متون انتقادی و ترجمه برخی آثار خطی کارهای خوبی انجام شده است، ولی سطح و روش‌های تحقیق آثار خطی فارسی، پاسخگوی مقتضیات روز نیست. دکتر گویوشوف در پایان به مشخصات عمومی و ویژگی نسخه‌های خطی فارسی موجود در جمهوری آذربایجان اشاره کرد و گفت این نسخ از نظر موضوع شامل علوم قرآنی و معارف اسلامی - عرفان و اخلاق - اصول، فقه، کلام و عقاید - فلسفه، منطق و حکمت نظری - تاریخ و جغرافیا - ادبیات و

علوم ادبی - طب، داروشناسی، داروسازی و معدن‌شناسی - ریاضی و موسیقی و نجوم و اخترشناسی است.

در پایان وی وظایفی را که کتابداران و نسخه‌شناسان کتابخانه‌های باکو در قبال این نسخه‌های خطی برعهده دارند، بیان کرد.

دکتر احمد شعبانی^{۱۳} استاد دانشگاه اصفهان سخنرانی خویش را به «ارزیابی مسائل کتی و موضوعی کتاب‌های چاپ سنگی در شهر اصفهان» اختصاص داده بود. این بررسی که از آغاز نیمه دوم سده سیزدهم هجری قمری به بعد را در بر می‌گرفت، با اشاره به پیشینه چاپ در شهر اصفهان آغاز شد. سپس سخنران، فعالیت‌های موجود در منطقه جلفا را به سده یازدهم هجری قمری بازگرداند و افزود که برخی پژوهشگران ارمنی معتقدند که نخستین کتاب چاپ شده در اصفهان در ۱۰۵۱ ق. و نسخه‌ای از انجیل بوده است، ولی چاپ سنگی به مفهوم فراگیر آن در اصفهان از نیمه دوم سده سیزدهم هجری مرسوم شد.

در این بررسی به اسامی قدیمی‌ترین کتاب‌های سنگی چاپ اصفهان، خطاطان و کاتبان آنها و چاپخانه‌ها و مطبعه‌های فعال این شهر اشاره شد و در پایان تجزیه و تحلیل موضوعی از کتاب‌های سنگی منتشره در شهر اصفهان ارائه گردید. بر این مبنا قدیمی‌ترین کتاب چاپ سنگی در اصفهان تحفه حکیم مؤمن در سال ۱۲۷۴ ق بوده است.

دکتر شعبانی در ادامه افزود که طی دوران مورد بررسی، ۱۱۸ کتاب در اصفهان به صورت چاپ سنگی منتشر شده است که از این شمار، ۶۴ عنوان در حوزه دین و عرفان (۵۴/۲۳٪)، ۳۱ عنوان در حوزه ادبیات (۲۶/۲۷٪) و ۲۳ عنوان در موضوعات متفرقه (۱۹/۵٪) بوده است با توجه به مطالب ارائه شده، مقاله به نتایجی در خصوص موضوعات مورد علاقه مردم و امر کتابخوانی در دوره مذکور دست یافت و در واقع این سخنرانی به جامعه‌شناسی آثار چاپ سنگی اصفهان و جامعه‌شناسی تاریخ فرهنگی این شهر نظر داشت و حاوی اطلاعات آماری بسیار جالبی بود.

براساس برنامه همایش قرار بود که در ادامه، دکتر تیمور قادری با مقاله «پارسیان هند، حافظان دست نوشته‌های کهن» و سید رامین اسبقی با مقاله «نگاهی به سند تاریخی مصالحه‌نامه قریه مهربان» سخنرانی کنند که نتوانستند در جلسه سخنرانی حاضر شوند. از این رو از طرف مسئولین مربوط سه سخنرانی دیگر در برنامه گنجانده

شد.

نخست خانم شکوه حاج نصرالله، عضو شورای کتاب کودک^{۱۴}، به ارائه سخنرانی خویش با عنوان «ایران در ادبیات کودکان و نوجوانان (جلوه‌های فرهنگ باستانی در ادبیات کودک ایران)» پرداخت. این سخنرانی در چند فصل تنظیم شده بود: سیر تکوینی ادبیات شفاهی، باورهای مقدس انسان ابتدائی، منشأ افسانه‌های ایرانی، ادبیات شفاهی و پیوند آن با ادبیات کودک، بن‌مایه‌های کهن در ادبیات کودک پرداخت (از جمله بن‌مایه دیو، بن‌مایه اژدها، بن‌مایه پری، بن‌مایه سه برادر، بن‌مایه گاو، بن‌مایه رویش گیاه از خون قهرمان، بن‌مایه کودک رانده شده مثل زال، فریدون و بن‌مایه شخصیت قهرمان). پس از بیان مباحث پیش‌گفته، خانم حاج نصرالله به تحلیل کارکرد ادبیات شفاهی کودک در ایران پرداخت.

سخنرانی دکتر منوچهر موسوی به موضوع «نسخه‌های خطی مربوط به ایران و اسلام در مرکز تحقیقاتی دانشگاه هوستون - تگزاس» اختصاص داشت. وی نخست اشاره کرد که این مجموعه‌ها در قالب اسناد و مکاتبه‌ها و نسخ خطی است و نحوه نگهداری آنها براساس منشأ اولیه است. یعنی مجموعه‌ها براساس مبدأ دریافت، نگهداری می‌شوند و هر مجموعه‌ای که از شخصی گرفته شد به‌طور یکپارچه نگهداری می‌شود. این مجموعه هنوز فهرست‌نویسی نشده است. سپس ایشان به مواردی که در آنها اطلاعات و آگاهی‌هایی مربوط به ایران دیده است اشاره نمود. مثلاً در برخی از داستان‌ها این اطلاعات دیده می‌شود و همچنین در مکاتبات آمریکایی‌ها و ایرانیان. از جمله موارد جالب توجه در این مجموعه وجود «نامه‌های عاشقانه» از برتراند راسل است که در این نامه‌ها از اشعار مولوی مثال آورده و درباره آنها توضیح داده است. مجموعه جالبی هم از عمر خیام در این مرکز نگهداری می‌شود که شامل ۱۲۲ برگ است. دسترسی به مجموعه‌های موجود نیز با اجازه و راتان اهداء کنندگان مجموعه‌ها صورت می‌گیرد.

سخنران بعدی، دکتر چندر شیکهر، عضو هیأت علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه دهلی^{۱۵}، موضوع سخن خویش را «چهار گلشن: کتاب چند دانشی» برگزیده بود.

وی در این سخنرانی به معرفی نسخه خطی چهارگلشن که در کتابخانه خدابخش در پتنا محفوظ است پرداخت و گفت این کتاب از جمله آثار است که به آنها نسخ

چنددانشی گفته می‌شود. این کتاب شامل مباحثی از این قبیل است: تاریخ سیاسی و دودمان‌های حاکم، تفسیر قلمرو و نواحی معروفشان، نقشه‌ها و... احوال صوفیه، کمالات و خرائق آنها، علوم گوناگون (سیمیا، کیمیا، موسیقی، تعبیر خواب،...) و صنایع. وی سپس به توصیف این نسخه پرداخت و گفت: نسخه کتابخانه خدابخش دارای ۸۰۷ ورق است که به خط نستعلیق خفی آمیخته با شکسته نوشته شده است. در این نسخه اشتباه‌های املائی در ضبط کلمه‌های فارسی، عربی و حتی هندی دیده می‌شود. از این کتاب دو نسخه دیگر در موزه دهلی نو و کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه علیگر نگهداری می‌شود و این دو نسخه ناقص‌اند.

بدین ترتیب و با این سخنرانی، مجموعه سخنرانی‌های گروه کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار ایرانی پس از برگزاری پنج نشست و انجام شانزده سخنرانی پایان یافت.

پی‌نوشت‌ها

۱. اعضای هیأت رئیسه این نشست‌ها به قرار زیر بودند:
نشست اول: دکتر عباس حرّی، دکتر نوش‌آفرین انصاری، دکتر ناهید بنی‌اقبال.
نشست دوم: دکتر عباس حرّی، دکتر نوش‌آفرین انصاری، دکتر اصغر دلیری‌پور.
نشست سوم: دکتر ناهید بنی‌اقبال، رضا فراستی، نینا واسیلیوا (Nina Vasilieva).
نشست چهارم: دکتر عباس حرّی، دکتر احمد شعبانی، دکتر زگس نشاط.
نشست پنجم: دکتر عباس حرّی، دکتر ناهید بنی‌اقبال، دکتر نوش‌آفرین انصاری.
۲. آقای رضا فراستی دارای مدرک فوق لیسانس کتابداری از دانشگاه آزاد است. از وی کتاب فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجاریه و بیش از پانزده مقاله در مقوله سندشناسی منتشر شده است (۴ مقاله از بین مقاله‌های یاد شده در همایش‌های ملی و بین‌المللی ارائه شده است). وی در تدوین اصطلاح نامه امام خمینی (ره) و مقاله‌شناسی امام خمینی (ره) همکاری دارد و همچنین با چندسازمان به منظور ایجاد آرشیو و سازماندهی منابع آرشیوی همکاری داشته است.
۳. خانم دکتر صفرائی اسماعیلی مدرک دکترای خود را از دانشگاه دهلی دریافت کرده است. وی عضو انجمن تاریخ‌نگاران آسیا، انجمن تاریخ‌کنگره هندوستان (ICH) و همچنین عضو انجمن زنان پژوهشگر تاریخ و مسئول شعبه فارس هستند و مقالاتی از ایشان منتشر شده است.
۴. پرفسور دکتر عزالدین گسوس، مدرک خویش را از دانشگاه سوربن دریافت کرده و مقالات متعددی به زبان‌های فرانسه و عربی درباره تاریخ اسلام به رشته تحریر درآورده است.
۵. خانم دکتر ناهید بنی‌اقبال دارای مدرک کارشناسی ارشد در رشته‌های کتابداری و روش تدریس زبان انگلیسی و

دکترای کتابداری و اطلاع‌رسانی هستند. وی عضو بازنشسته هیأت علمی دانشگاه تهران است و مدتی ریاست مرکز اسناد و کتابخانه مرکزی این دانشگاه را برعهده داشته است. از ایشان تاکنون ۳ جلد کتاب و ۱۵ مقاله (و سخنرانی و ترجمه) منتشر شده است.

6. Sir Robert Ker Porter's Album with his Sketches of Achaeminian and...

۷. پروفیسور دکتر فرید الاکبروف، دکترای تاریخ و زیست‌شناسی و متخصص در شناخت نسخ خطی پزشکی دوران قرن وسطی هستند. از وی تاکنون ۷ جلد کتاب و حدود ۸۵ مقاله منتشر شده است.
۸. دکتر اصغر دلبری‌پور، پس از بازنشستگی از سال ۱۳۶۲ در ترکیه اقامت دارد. علاوه بر تدوین آثاری در زمینه کتابداری و فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های قونیه (۲ جلد) و کتابخانه ملی ترکیه، دارای تألیفات از جمله تاریخ عثمانی (در ۴ دفتر)، فرهنگ فارسی - ترکی و مطالعات اسلامی در اروپاست.
۹. پروفیسور دکتر شاهین فاضل‌دارای مدرک دکترای تاریخ (۱۹۷۳ م) فوق‌دکتری (۱۹۹۶ م) و پروفیسور (۲۰۰۴ م)، تاکنون ۲۱ جلد کتاب (از جمله آذربایجان در سده ۱۵ و ۱۶ میلادی، روابط دیپلماتیک بین آذربایجان و دولت عثمانی، سازمان دولتی دولت‌های قراقویونلو و آق‌قویونلو و شیروان در سده ۱۵ میلادی و...) و بیشتر از ۳۰۰ مقاله علمی تألیف کرده و عضو اتحادیه نویسندگان جمهوری آذربایجان است.
۱۰. این سخنرانی بر اساس قسمتی از رساله دکترای خانم پاشایوا تنظیم شده است.
۱۱. دکتر عالم خان کوچروف در رشته متن‌شناسی فعالیت دارد و تاکنون چند کتاب تألیف کرده است.
۱۲. دکتر سیدمحمد باقر کمال‌الدینی استادیار دانشگاه پیام نور، در زمان ارائه سخنرانی استاذزبان فارسی اعزامی به دانشگاه‌های قزاقستان، تاکنون در هفت کنفرانس خارجی شرکت کرده و ۵ جلد کتاب در زمینه زبان و ادب فارسی و چندین مقاله تألیف نموده است. پایان‌نامه او در سال ۱۳۸۰ به‌عنوان پایان‌نامه برتر دانشگاهی برگزیده شد.
۱۳. دکتر احمد شعبانی دارای مدرک دکترای کتابداری است. از وی کتاب و مقالاتی در حوزه مرجع‌شناسی، تاریخ کتابداری و تصحیح متون تاریخی فارسی منتشر شده است. وی همچنین عضو هیأت تحریریه دو مجله در حوزه علوم تربیتی و رشته کتابداری و عضو هیأت مدیره انجمن کتابداری و اطلاع‌رسانی است.
۱۴. خانم شکوه حاج نصرالله عضو شورای کتاب کودک، منتقد و پژوهشگر در زمینه ادبیات کودک و نوجوان.
۱۵. از دکتر چندر شیکهر ۵ جلد کتاب (از جمله فرهنگ فارسی - هندی، سیمای فرهنگی ایران، تصحیح دیوان ملاوجهی) و نزدیک به ۳۰ مقاله منتشر شده است.

* در پایان یادداشت‌ها ذکر این نکته را لازم می‌دانم که اطلاعات مذکور در مقاله از طریق سخنرانان و در خلال برگزاری همایش دریافت شد و به خاطر زمان کم، این فرصت فراهم نیامد که اطلاعات بیشتر و دقیق‌تری از این بزرگان، خصوصاً میهمانان خارجی که دسترسی به آنها مشکل‌تر است، یادداشت نمایم. همچنین موفق نشدم از چندتن از ایشان شرح حال دریافت کنم: خانم نینا واسیلی‌یوا، دکتر افسانه خاتون آبادی، دکتر توفیق سبحانی، دکتر شفق علی‌بگلی، دکتر منوچهر موسوی، دکتر خسرو خوانساری، و دکتر نصیب‌گویوشوف.